

Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ — ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ πρώτου ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνηῶν ἀπὸ τὸν H. Schliemann ἀποκάλυψε στὸ διεθνὲς κοινὸ ἓνα κόσμον ποὺ τοῦ ἦταν τελείως ἄγνωστος καὶ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη κατανοηθῆ σὲ ὅλες του τὶς ἐκδηλώσεις: τὸν ρωμαλέο, ριφokin-δνο καὶ πολὺπλευρο κόσμον τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος. Τὰ θεαματικὰ κτερίσματα τῶν τάφων ἦσαν τὰ πρῶτα δείγματα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ποὺ γνώρισαν διεθνή δημοσιότητα. Ἐπιπλέον φαίνονταν νὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ τὰ πρῶτα τοῦ ἐπιτεύγματα ἐν γένει, αὐτὰ ποὺ χωρίζαν ξεκάθαρα τὸ ἀπλό, μοννό, γκριζο μινύειο καὶ ἀμαυρὸ Μεσοελλαδικὸ παρελθὸν ἀπὸ τὴν λαμπρὴ, ἐξωστρεφῆ καὶ πολὺχρυση Μυκηναϊκὴ περίοδο. Τὸ ἀπότομο τῆς ἐντυπωσιακῆς αὐτῆς ἀλλαγῆς δὲν ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ κανέναν, ὅλοι ὁμως διαισθάνονταν ὅτι ἔπρεπε νὰ δοθῆ κάποια ἐξήγηση. Καὶ δόθηκαν διάφορες.

Γιὰ τὸν A. Evans, τὸν ἄλλο πρωτοπόρο τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Αἰγαιακοῦ χώρου, ἡ ἐρμηνεία ἦταν ὀφθαλμοφανής: Οἱ τάφοι ἀνῆκαν στοὺς Μινωϊκοὺς πρίγκιπες ποὺ εἶχαν κατακτήσει καὶ ἀποικίσει τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα¹. Ἀργότερα, ὅταν κατανόησε ὅτι οἱ θόλοι τῶν Μυκηνηῶν, οἱ λεγόμενοι θησαυροί, ἦσαν βασιλικοὶ τάφοι, τοὺς ἀπέδωσε καὶ αὐτοὺς στὴν ἴδια δυναστεία καὶ ὑποστήριξε ὅτι τὰ λακκοειδῆ ὀρύγματα δὲν ἦσαν τάφοι ἀλλὰ ἀποθέτες μέσα στὴν ἀκρόπολη, στοὺς ὁποίους εἶχαν κάποτε μεταφερθῆ τὰ κτερίσματα τῶν θολωτῶν γιὰ φύλαξη². Ὁ Wace καὶ ὁ Karo ποὺ δὲν ἐπίστευαν ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε κατακτηθῆ ἀπὸ τὴν Κρήτη, δέχθηκαν ὅτι οἱ λάκκοι ἦσαν οἱ τάφοι τῶν ἠγεμόνων τῶν Μυκηνηῶν. Καὶ αὐτοὶ ὁμως θεωροῦσαν τὸ περιεχόμενό τους μινωϊκό, ἀλλὰ πίστευαν ὅτι ἀποτελοῦσε λεία ἐπιδρομῶν κατὰ τῆς Κρήτης³. Πίστευαν ἐπίσης, ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἦταν τὸ ἔργο αἰχμαλώτων Κρητῶν τεχνιτῶν καὶ καλλιτεχνῶν ποὺ εἶχαν ὀδηγηθῆ ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Μαρινᾶτος, πάλι, πρόσεξε ὅτι ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα τῶν τάφων

1. A. Evans, PM II, 91, IV, 239 καὶ ἄλλοῦ. Βλ. καὶ G. Karo, Schachtgräber von Mykenai, 341, Pendlebury, The Archaeology of Crete, 225, 230.

2. A. Evans, The Shaft Graves and Beehive Tombs at Mycenae and their Interrelation (London 1933) PM IV, 237-241.

3. G. Karo, Schachtgräber von Mykenai, 346. Προβλ. J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, 229, N. Πλάτων, I.E.E., A (Ἀθήναι 1970), 245.

υπήρχαν μερικά αιγυπτιακά ή αιγυπτιάζοντα αντικείμενα, όπως τὰ ἀγὰ στρουθοκαμήλου καὶ ἡ περόνη τοῦ τάφου III μὲ τὸν περίπλοκο μαγικοθησκευτικό συμβολισμό της⁴, καὶ ὅτι μερικές ταφές ἔδειχναν αιγυπτιακὲς τελετουργικὲς ἐπιδράσεις, ὅπως τὶς χρυσὲς προσωπίδες, τὴν χρυσὴ ἐπένδυση τῶν παιδιῶν τοῦ τάφου III καὶ τὴν ἀπόπειρα μουμιοποιήσεως τοῦ τάφου V. Βασιζόμενος σ' αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἠγεμόνες εἶχαν κερδίσει τὸ ἄφθονο χρυσάφι τοὺς πολεμώντας ὡς μισθοφόροι τῶν πρώτων Φαραὸ τῆς 18ης δυναστείας στους ἀγῶνες τοὺς κατὰ τῶν Ὑκσῶς⁵. Τὴν εὐλογία αὐτὴ ἐξηγήθη δέχτηκε καὶ ὁ Μυλωνᾶς⁶.

Ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίες ξεκινᾶν ἀπὸ μία κοινὴ προϋπόθεση: ὅτι τόσο ὁ χρυσός, καὶ μάλιστα στὶς ποσότητες πὺ βρέθηκε, ὅσο καὶ τὰ μινωικὰ καὶ αιγυπτιακὰ αντικείμενα, μαζὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες δοξασιὲς καὶ πολιτιστικὲς ἐπιρροές, ἐμφανίστηκαν στὶς Μυκῆνες ἀπὸ τὴ μία στιγμή στὴν ἄλλη. Πόσο βᾶσιμη ὅμως εἶναι ἡ προϋπόθεση αὐτή;

Τὰ πρῶτα Μεσοελλαδικὰ χρυσὰ κοσμήματα πὺ ἔχουν ἐπισημανθῆ ὡς τῶρα στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὶς Μυκῆνες ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα: εἶναι οἱ τέσσερις χρυσεπένδυτοι σφηκωτῆρες καὶ τὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὸν ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο Δπ8⁷. Δὲν εἶναι σπουδαῖα, εἶναι ὅμως παλαιότερα ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Κορυφάσιο τῆς Μεσσηνίας, σύγχρονος πρὸς τὰ κοσμήματα αὐτά, ἀκολουθεῖ στὴ μορφὴ καὶ στὴν κατασκευὴ του γνωστὰ καὶ καθιερωμένα μινωικὰ πρότυπα πὺ μαρτυροῦν ἐπαφὲς μὲ τὴν Κρήτη, ἀρκετὰ στενὲς γιὰ νὰ ἐμπνεύσουν νέες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ὅχι ὅμως τόσο ἰσχυρὲς ὥστε νὰ ἐπηρεάσουν τὰ ἴδια τὰ ταφικὰ ἔθιμα. Βορειότερα, στους θολωτοὺς τάφους 2 καὶ 3 τῆς Περιστεριᾶς, ὁ Μαρινᾶτος βρῆκε τὶς ἴδιες ἀναλογίες χρυσοῦ καὶ τὸ ἴδιο εἶδος πολυτίμων κτερισμάτων ὅπως στὶς Μυκῆνες⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ δυνάστες τῶν Μυκηνῶν δὲν ἦσαν οὔτε οἱ πρῶτοι οὔτε οἱ μόνοι ἠγεμόνες στὴν Ἑλλάδα πὺ ἀποκατέστησαν καὶ διατηροῦσαν ἐπικερδεῖς ἐπαφὲς μὲ τοὺς ὑπερπόντιους γείτονές τοὺς καὶ πὺ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τοὺς γύρο ἀνεπτυγμένους πολιτισμούς. Αὐτὸ κιόλας δείχνει ὅτι ἡ διαδικασία τῆς ἐξοικειώσεως τῶν κατοίκων τῆς ΜΕ Ἑλλάδος μὲ τὶς πηγὲς τοῦ πλούτου καὶ μὲ τὶς ἀνέσεις τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ἦταν πολὺπλοκη,

4. Σ. Μαρινᾶτος, BSA 46 (1951), 102 ἐξ.

5. Σ. Μαρινᾶτος - Μ. Hirmer, Kreta, Thera und das Mykenische Hellas, 65 ἐξ.

6. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, AE 1958, 162 ὑποσ. 1, Mycenae and the Mycenaean Age, 90.

7. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας, Α, (Ἀθῆναι 1975), 153.

8. Σ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1965, 114-119, Πίν. 130-144, S. Iakovidis, Royal Shaft Graves Outside Mycenae, Temple University Aegean Symposium 6, 1981, 17-28.

μακροχρόνια και με περισσότερες εναλλαγές από όσο φάνηκε στην αρχή. Ἀντί λοιπόν νὰ ἀναρωτιόμαστε με ποῖο τρόπο ἢ δυναστεία τῶν ταφικῶν περιβόλων τῶν Μυκηναίων ἐπήδησε ἀπὸ τὴ μία στιγμή στὴν ἄλλη στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἐξετάσουμε πότε, πῶς καὶ ἀπὸ ποῦ ξεκίνησαν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες γιὰ νὰ πλησιάσουν τοὺς γύρω τοὺς λαοὺς καὶ νὰ ἐδραιώσουν τὴ θέση τοὺς ἀνάμεσά τοὺς.

Ἀρχισαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν λακκοειδῶν τάφων. Τοῦτο προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ δακτυλίδια τῆς Ἐλευσίνας, τὸν τάφο τοῦ Κορυφασίου καὶ τὰ κτερίσματα τῆς Περιστεριᾶς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις πλοίων πάνω σὲ ἀμανρόχρωμα ΜΕ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Αἴγινα, τὴν Ἀθήνα, τὶς Μυκῆνες καὶ τὸ Βόλο. Ἡ ἐπαφὴ τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὴ θάλασσα καὶ τὰ πρῶτα τοὺς ταξίδια ἀπὸ Ἀττικὴ, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Μεσσηνία πρὸς τὴν Κρήτη, τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Μ. Ἀνατολὴ χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τότε. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰῶνα π.Χ. εἶχαν κίβλας διασπάσει τὰ ἔδαφοπαγῆ ὄρια τοῦ ἀγροτικοῦ τοὺς τρόπου ζωῆς καὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπεκτείνονται. Οἱ συνοικισμοὶ τοὺς παρουσιάζουν σημάδια ἐπικοινωνίας μεταξὺ τοὺς καὶ μετὰ τὸν γύρω κόσμον. Ἡ διαβίωσή τοὺς, ἡ κεραμεικὴ τοὺς καὶ τὰ χαρακτηριστικώτατα ταφικά τοὺς ἔθιμα δὲν μεταβάλλονται, οἱ τετράπλευροι κιβωτιόσχημοι ἢ λακκοειδεῖς τάφοι τοὺς ὁμῶς γίνονται πῶς εὐρύχωροι καὶ πῶς περικτεῖνοι, μετὰ τοιχώματα ἀπὸ ξερολιθιά, πλευρικές θύρες καὶ μικρὰ ὀρύγματα εἰσόδου⁹, καὶ τὰ κτερίσματα ἀρχίζουν νὰ περιλαμβάνουν καὶ μερικὰ πολυτελῆ ἀντικείμενα.

Μερικοὶ συνοικισμοὶ ἀρχίζουν νὰ ξεπερνᾶν τοὺς ἄλλους σὲ ἀριθμὸ κατοίκων καὶ συγκέντρωση ἀγαθῶν μετὰ ὀλοένα ἐπιταχυνόμενον ρυθμὸν. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα π.Χ. δύο κέντρα, ἡ Περιστεριᾶ πρὸς Β. καὶ τὸ Κορυφάσιο πρὸς Ν., συγκεντρώνουν τὴν Μεσσηνίαν τὸν περισσότερον πλοῦτον καὶ τὴν μεγαλύτερη ἰσχύν.

Καὶ τὰ δύο ἦσαν σαφῶς προσανατολισμένα πρὸς τὴν Κρήτην, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἀρχέγονους θολωτοὺς τάφους τοὺς, ἀπὸ μερικὰ νέα μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐμφανίζονται τὴν κεραμεικὴν, τὴ μεταλλοτεχνίαν καὶ τὴ χρυσοχοίαν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς μεθόδους ποὺ ἐφαρμόσαν οἱ οἰκοδόμοι τοὺς, ποὺ σημάδεψαν τὴν πρόσοψη τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριᾶς μετὰ μινωϊκὰ τεκτονικὰ σημεῖα¹⁰. Ταυτόχρονα, ἀρχισαν νὰ ἐπικοινωνοῦν μετὰ τὶς Αἰπάρεις νήσους στὴ Δύση¹¹.

9. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton 1966) 89, 90, Τὸ Ἀντικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας, Β, (Ἀθήναι 1975), 208 ἐξ.

10. Σ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1960, 206, Πίν. 159.

11. Μ. Cippoloni - Sampó, L. Vagnetti - M. Cavalier, M. Marazzi ἐν *Traffici Micenei nel Mediterraneo*, Toronto 1986, 27-40, 141-146 καὶ 155-174, R. Jones - L. Vagnetti, Α. καὶ S. Sherratt ἐν *SIMA XC 127 f.*, 370 f.

Οἱ Μυκῆνες εἶχαν καὶ αὐτὲς ἀναπτύξει σχέσεις μὲ τὴν Κρήτη, ὅπως φανερώ-
νουν τὰ κτερίσματα τῶν βασιλικῶν τους τάφων. Οἱ ἴδιοι τάφοι δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε
ἄμεση καὶ παρατεταμένη ἐπαφή μὲ τὴν Αἴγυπτο. Τὰ διάφορα μεμονωμένα τεχνουρ-
γήματα καὶ μορφολογικὰ θέματα μπορεῖ βέβαια νὰ εἶχαν ἀπλῶς εἰσαχθῆ ὡς ἀνταλ-
λαγὲς βασιλικῶν δώρων ἢ ἀπὸ ἐμπόρους καὶ ταξιδιωτὲς καὶ νὰ ἄρῃσαν τόσο ὥστε
νὰ ἔγιναν ἀντικείμενα ἀπομιμῆσεως, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει κατ' ἀνάγκη ὅτι ὑπῆρ-
χαν στενὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀντιστοίχων χωρῶν. Καμμία κοινωνία ὁμοῦ δὲν νί-
οθετεῖ, ἔστω καὶ μόνο ἐπιφανειακὰ καὶ πρόσκαιρα, ξένα ταφικὰ ἔθιμα καὶ θρησκευ-
τικὰ σύμβολα χωρὶς νὰ ἔχει ἐξοικειωθῆ μὲ αὐτὰ στὴν πηγὴ τους. Οἱ ἡγεμόνες τῶν
ταφικῶν κύκλων τῶν Μυκηνηῶν πρέπει νὰ γνώρισαν τὶς αἰγυπτιακὲς συνήθειες
ἀπευθείας, ἐπὶ τόπου καὶ μὲ ἄνεση. Πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐπισκέπτονταν τὴν Αἴγυπτο
συχνά, καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι εἶχαν ἤδη τόσο τὰ κατάλληλα σκάφη ὅσο καὶ τὶς ἀναγ-
καῖες γνώσεις ναυσιπλοΐας, ὥστε νὰ ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ μό-
νοι τους καὶ κατὰ βούληση. Τοῦτο προκύπτει ἄλλωστε ἀπὸ τὸ ρυτὸ τῆς πολιτορκίας
τοῦ τάφου IV¹² καὶ ἀπὸ τὴ μικρογραφία τῆς Θήρας¹³, ποὺ συμπίπτει χρονολογικὰ
μὲ τὴ χρῆση τῶν βασιλικῶν τάφων Ν, Γ, III, IV καὶ VI. Τὸ ρυτὸ δείχνει τοὺς κατοί-
κους μιᾶς παραλιακῆς πόλης στὴ Μεσόγειο — ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ βλάστηση —
νὰ ἀποκροῦν τὴν αἰφνιδιαστικὴ ἀπόβαση Μυκηναίων πολεμιστῶν. Ἡ τοιχογρα-
φία τῆς Θήρας εἶναι ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ταξιδιοῦ ὀκτὼ πλοίων, τῶν
ὁποίων τὰ πληρώματα, ποὺ φέρουν μυκηναϊκὸ ὄπλισμό, ἀποβιβάζονται σὲ μία ἀκτὴ
ἔσπερα ἀπὸ μάχη στὴν παραλία, οἱ νεκροὶ τῆς ὁποίας ἐπιπλέουν στὸ νερό. Τὰ πλοῖα
εἶναι μεγάλα, μὲ κοντιὰ, κατάρτια καὶ πανιά, καὶ δείχνουν ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ
16ου αἰῶνα π.Χ. οἱ Ἀχαιοὶ εἶχαν κιόλας ἀξιόμαχο στόλο καὶ ἦσαν ἱκανοὶ καὶ πεπει-
ραμένοι ναυτικοί, πράγματα ποὺ δὲν ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴ μία στιγμή στὴν ἄλλη.
Μὲ ἄλλα λόγια οἱ κάτοικοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἦσαν πρόθυμοι νὰ μάθουν
καὶ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τοὺς πρὸ ἀνεπτυγμένους πολιτισμούς, καὶ δὲν περιέμεναν τὰ
ἀγαθὰ καὶ οἱ ἐπιδράσεις νὰ ἔρθουν νὰ τοὺς βροῦν, ἀλλὰ εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὰ ἀναζη-
τοῦν μὲ δική τους πρωτοβουλία ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ταφικῶν περιβόλων.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν οἱ ἡγεμόνες τῶν Μυκηνηῶν νὰ κέρδισαν μέρος τοῦ χρυσοῦ
των πολεμῶντας τοὺς Ὑκσῶς (πράγμα ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε καὶ τὴν οἰκειότητά τους

12. G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai*, 106 f., No 481, J. T. Hooker, *The Mycenaean Siege Rhyton and the Question of Egyptian Influence*, *AJA* LXXI, 1967, 269 ff.

13. Σ. Μαρινᾶτος, Ἀνασκαφὴ Θήρας VI, (Ἀθήναι 1974) 33, 38 ἐξ., ἐγγρ. πίν. 7.

μὲ τις αἰγυπτιακὲς συνήθειες), πρέπει ὅμως νὰ ἀπέκτησαν μεγάλο μέρος τοῦ πλούτου τους ἀπὸ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς καὶ ἀπὸ ἐμπόριο. Οἱ σαφέστερες καὶ μονιμότερες ἐπιδρομαὶ προέρχονται, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἐκτείνονται σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ ἰδίως στὴν ἐνδυμασία, κυρίως τῆ γυναικεία. Τὰ βαθύτερα στοιχεῖα ὅμως τοῦ Ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ ὅπως ἡ θρησκεία, τὰ ταφικὰ ἔθιμα, οἱ τύποι κατοικίας, ἡ πολεμικὴ τέχνη καὶ τὰ τραχιά τους ἀθλήματα καὶ διασκέδασεις ἔμειναν ἀπολύτως ἀνεπηρέαστα καὶ γίνονταν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου περισσότερο ἐκδηλα, προμηθεύοντας στοὺς καλλιτέχνες θέματα τελείως ξένα πρὸς τὰ μινωικά. Ἐμποροὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη ἦσαν, χωρὶς ἀμφιβολία, εὐπρόσδεκτοι στὴν Ἑλλάδα, καὶ τεχνίτες ἀπὸ τὴ μεγαλόνησο, μόνιμοι ἢ περαστικοί, πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκαν στὶς ἔδρες τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων γιὰ νὰ ἐργαστοῦν καὶ νὰ ἐκπαιδεύσουν καὶ ντόπιους μαθητεούμενους, πρέπει ὅμως νὰ ἦλθαν ὡς ἄτομα καὶ ὄχι ὡς ὀργανωμένες ομάδες ἀποίκων ἢ μετοίκων. Πουθενὰ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν ἔχει βρεθῆ μινωικὴ ἐγκατάσταση, ἀνάλογη πρὸς μερικὰς πὺν εἶχαν ἰδρυθῆ στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Μ. Ἀσία, ὅπως στὴ Θήρα, τὴ Μῆλο, τὴ Ρόδο καὶ τὴ Μίλητο.

Οἱ στεριανοὶ λοιπὸν ἀγρότες στράφηκαν πρὸς τὴ θάλασσα. Πρῶτοι φαίνεται νὰ τὸ ἐπεχείρησαν οἱ ἄρχοντες, στοὺς τάφους τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται κυρίως οἱ νεοαποκτημένοι θησαυροί. Δὲν περιορίστηκαν ὅμως στὴν εἰσαγωγή ὄλικῶν ἀγαθῶν. Πρέπει νὰ κατάλαβαν γρήγορα πόσο θὰ εἶχαν νὰ ὠφεληθοῦν ὀργανώνοντας τὴν παραγωγή καὶ τὸ ἐμπόριό τους κατὰ τὰ πρότυπα τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν κέντρων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, καὶ ἔτσι πῆραν μαθήματα ἀπὸ τὴν Κρήτη. Πρῶτῃ μινωικῆ κεραμικῆ ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὸ Αἰγαῖο καὶ διακρίνονται οἱ πρῶτες τους ἀπόπειρες νὰ ἐγκατασταθοῦν κοντὰ στὶς μινωικὰς ἀποικίας στὴ Φυλακωτὴ, τὰ Τριάντα, τὴ Μίλητο καὶ τὰ Κύθηρα. Τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀνεβαίνει συνεχῶς καὶ νέα κέντρα πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐπιρροῆς ἀρχίζουν νὰ προβάλλουν ὅπως ὁ Ὀρχομενός, οἱ Θῆβες, ἡ Ἰωλκὸς καὶ τὸ Βαφειό, ἢ, πάντως, κάποια ἄγνωστη ἀκόμη θέση στὴ Λακωνία. Ἡ ἰσχὺς τῶν Μυκηνῶν αὐξάνει συνεχῶς καὶ ἡ Πύλος ἀκολουθεῖ.

Ὁ ἑλλαδικὸς πολιτισμὸς, αὐτὸς πὺν διαμορφώνεται τώρα στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, εἶναι παντοῦ ὁ ἴδιος. Οἱ βασικὲς ἀσχολίες τῶν κατοίκων τῆς εἶναι πάντοτε ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία, τὸ κνήγι καὶ ὁ πόλεμος. Ἄλογα εἶχαν ἀπὸ καιρὸ καὶ ἔμαθαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἄρματα ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰῶνα π.Χ.¹⁴. Κυρίως ὅμως προσθέσαν τώρα τὴ ναυσιπλοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο. Τὰ

14. Παράβαλε τὶς ἐπιτύμβιες στήλες τῶν Μυκηνῶν (BSA 25, 1921-23, 126, 131, 132, 135, 137) καὶ τὴν σύγχρονη πρὸς αὐτὰς σφραγίδα CMS I, 26, No 15.

λιμάνια τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου τοὺς ἦσαν κίβλας οἰκεία καὶ ἡ ἀκτίνα ἐνεργείας τοὺς φτάνει μέχρι τὴν Τροία καὶ τὴ Ν. Ἴταλία, παντοῦ δηλαδὴ ὅπου συνέρρεε ὁ πλοῦτος τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου. Ἔτσι κατόρθωσαν νὰ διευρύνουν τοὺς ὀρίζοντες τοὺς στὸ πολλαπλάσιο καὶ ἄρχισαν σιγά-σιγά νὰ συμβάλουν στὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, δανείζοντας τοὺς μερικὲς τεχνικὲς, ὅπως τὴν ἐμπίεστη τεχνικὴ στὰ μέταλλα καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ συνεχὴς σπείρα καὶ ὁ ἱπτάμενος καλπασμός¹⁵. Παραδόσεις γιὰ τὴ μακρινὴ αὐτὴ ἐποχὴ δὲν ὑπάρχουν, ἀπὸ τὶς λίγες ἀπηχῆσεις τῶν μύθων ποὺ διασώθηκαν ὅμως καὶ ἀπὸ μερικὲς παραστάσεις τῆς τέχνης τοὺς, ἰδίως σὲ σφραγίδες, προκύπτει ἡ εἰκόνα μιᾶς κοινωνίας ρευστῆς ἀκόμη ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μετακινήσεις ντόπιων καὶ ἴσως καὶ ξένων πληθυσμῶν, ἀπὸ ἀντιζηλίεις τοπικῶν δυναστῶν καὶ ἀπὸ μικροπολέμους χωρὶς ἀξιομνημόνευτες συνέπειες. Ἀπὸ τὶς ζυμώσεις αὐτὲς προβάλλει ὅλο καὶ ἰσχυρότερο τὸ κράτος τῶν Μυκηναίων, προφανῶς διότι ἡ θέση του τοῦ ἔδινε τὸν ἔλεγχο τῶν γραμμῶν ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὸ Ν. Αἰγαῖο πρὸς τὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ κεῖ στὸν Ἰσθμὸ, τὴ Στερεὰ καὶ τὸ Βορρᾶ.

Οἱ ἀποφασιστικοὶ παράγοντες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἄλλων κέντρων ἦσαν καὶ αὐτοὶ κυρίως γεωγραφικοί: Ἡ Τίρυνς ἦταν τὸ λιμάνι ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὴν Ἀργολίδα καὶ τοὺς δρόμους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ποὺ ἐπόπτευαν οἱ Μυκηῆνες, ἡ Πύλος βρισκόταν στὸ κέντρο μιᾶς πολὺ εὐφορῆς περιοχῆς στραμμένης πρὸς τὴν Κρήτη καὶ τὴ Λύση, ἡ Ἰωλκὸς συνέδεε τὸ Αἰγαῖο μὲ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Β. Ἑλλάδα. Τὰ κέντρα αὐτά, καθὼς καὶ ἄλλα δευτερεύοντα, ἔχοντας κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα π.Χ. εὐρύνει τὶς ἐπιρροατικὰς τοὺς, ἄρχισαν νὰ τὶς κυβερνοῦν κατὰ τὰ μυκηναϊκὰ πρότυπα τῆς ἰσχυρῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ποὺ κατηύθυνε τὶς ἐξωτερικὲς ἐπαφὲς καὶ τὶς ἐσωτερικὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δραστηριότητες μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς προσεκτικὰ συγκροτημένου καὶ σχολαστικὰ ἐξειδικευμένου διοικητικοῦ μηχανισμοῦ. Τὸ σύστημα αὐτὸ συνετέλεσε ὥστε οἱ μικρὲς γεωγραφικὲς ἐνότητες στὶς ὁποῖες χωρίζεται ἡ Ἑλλάδα νὰ συγχωνευτοῦν σὲ βιώσιμους καὶ συχνὰ ἐνημεροῦντες κρατικὸς ὀργανισμούς, ἔτοιμους νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν εὐκαιρία ποὺ τοὺς ἐπεφύλασσε ἡ μοίρα.

Περὶ τὸ 1500 π.Χ. ἡ ἔκρηξη τῆς Θήρας ἐρήμωσε τὸ μεγαλύτερο καὶ εὐφροῦτερο μέρος τῆς Κρήτης. Ἡ μεγαλόνησος δὲν καταστράφηκε, ἡ πανίδα καὶ ἡ χλωρίδα τῆς ὅμως ὑπέφεραν τόσο ὥστε νὰ γίνῃ ἡ ζωὴ στὴν Α. Κρήτη ἀβίωτη γιὰ ἀρκετὰ χρόνια, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπέφερε τὴν ἀποδιοργάνωση τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἐξάρθρωση τῆς διοικήσεως. Ἡ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὅμως, ποὺ εἶχε

15. H. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium BC* (1947) 74-75.

φτάσει ήδη να ανταγωνίζεται σοβαρά τη μυνωϊκή κυριαρχία στο Αιγαίο, βρισκόταν έξω από τη ζώνη της καταστροφής, και οι ήγεμόνες βρήκαν την ώρα να αναλάβουν τον έλεγχο των θαλασσινών επικοινωνιών και της ίδιας της Κρήτης. Αίγο μετά το 1450 π.Χ., το ανάκτορο της Κνωσού επισκευάστηκε, αναδιαρθρώθηκε και διακοσμήθηκε με οκτώσχημες ασπίδες στους τοίχους του. Στα περίχωρά του άρχισαν να θάβονται πολεμιστές με μυκηναϊκό όπλισμό και κτερίσματα και, το σπουδαιότερο, τα άρχεϊα του ανάκτορου άρχισαν να τηρούνται στα Έλληνικά. Ο πληθυσμός είναι μυνωϊκός, όπως και οι περισσότερες εκδηλώσεις του πολιτισμού του, υπάρχον όμως και πολλοί αγρότες από την Ελλάδα που δίνουν στα ύποζυγιά τους ελληνικά ονόματα¹⁶. Το νησί δηλαδή εξουσιάζεται από τους Άχαιούς που ήλθαν, εγκαταστάθηκαν, αποκατέστησαν την κεντρική εξουσία και αναδιοργάνωσαν την οικονομία. Οι σχέσεις έχουν τώρα αντιστραφεί και η ήγετική θέση στην περιοχή του Αιγαίου έχει περιέλθει έξ ολοκλήρου στους Άχαιούς της ήπειρωτικής Ελλάδος.

Τα χρόνια γύρω στο 1400 π.Χ. συμπίπτουν με τη φάση κατά την οποία η κεντρική εξουσία έφτασε να έλέγχει έντελώς τις δημόσιες εκδηλώσεις και να μονοπωλήσει τις οικονομικές δραστηριότητες. Πάνω από 150 συνοικισμοί και εγκαταστάσεις μās είναι γνωστοί προς το παρόν από την περίοδο αυτή, που διπλασιάστηκαν σε αριθμό ως τα μέσα του αιώνα¹⁷. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι νεώτερες ανακαλύψεις θα πλουτίσουν σημαντικά τη δημογραφική αυτή εικόνα, είναι ζήτημα όμως αν θα μεταβάλουν τη στατιστική αναλογία της περιόδου αυτής προς την επόμενη.

Στην αρχή οι κατοικημένοι χώροι είναι πυκνότεροι στην Αττική και τη Βοιωτία, αραιότεροι στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο και ανύπαρκτοι στην Ήπειρο, την Αιτωλία και την Ακαρνανία, στην περιοχή δηλαδή πίσω από την όροσειρά της Πίνδου. Η Άχαϊα στην ΒΑ Πελοπόννησο ήταν αραιοκατοικημένη και τα Ίονια νησιά σχεδόν έρημα. Γρήγορα όμως άρχισαν οι συνοικισμοί να απλώνονται στην κοιλάδα του Άξιου και στα δυτικά της χώρας και να πολλαπλασιάζονται στη Λοκρίδα και τη Φωκίδα καθώς και στην κοιλάδα του Άλφειου που συνδέει τα βουνά της Άρκαδίας με τις πεδιάδες της Ήλιδος και της Τριφυλίας. Με άλλα λόγια, ο πληθυσμός συγκεντρώνεται στις εύφορες περιοχές και κατά μήκος των κυριωτέρων δρόμων, πράγμα που υποδηλώνει ζωηρές επικοινωνίες. Παρατηρείται δηλαδή μία εκδηλη αλλά και κανονική αύξηση πληθυσμού οφειλόμενη σε εύαρεία και σε άνοδο

16. M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge 1956), 105.

17. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, I*, (SIMA LII, Göteborg 1979) Map. 3.

τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καὶ ἀσφαλῶς ὄχι στήν εἰσροή ξένων στοιχείων, ἐπιδρομέων ἢ μεταναστῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπάρχει καμμία ἐνδειξη. Ἐπεναντίας, ἡ αὔξηση αὐτὴ συμπίπτει χρονικὰ μὲ ἓνα κύμα ἀποικισμοῦ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Κύπρου, πὸν θὰ ἐξακολουθήσει ἐντεινόμενον καὶ ἀργότερα.

Τὸν 13ο αἰῶνα π.Χ., ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος ἔφτασε στὸ ἀπώγειο τῆς ἀκμῆς του. Ὁ πληθυσμὸς αὐξάνεται ραγδαῖα. Οἱ γνωστὲς ἐγκαταστάσεις περνοῦν τὶς 550 καὶ συνεχῶς ἰδρύνονται καινούργιες στὴ Χαλκιδική, στὴ Δωδεκάνησο, τὶς Κυκλάδες καὶ στὰ νησιά κοντὰ στὴ Μικρασιατικὴ ἀκτὴ¹⁸. Σὲ μερικὲς περιοχές, ὅπως στὴ Βοιωτία, τὴ Λοκρίδα, τὴ Μεσσηνία καὶ τὴν Ἀργολίδα ἢ κατοίκηση ἔφτασε μίᾳ πυκνότητά πὸν δὲν ξανασυναντᾶται παρὰ μόνον στοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση κοινοτήτων παρατηρεῖται γύρω στὰ μεγάλα ἀνάκτορα στὴν Πελοπόννησο, τὴ Βοιωτία καὶ τὴ Θεσσαλία, ὑπάρχουν ὅμως καὶ μικρότερα κέντρα ὅπως ἢ Ἐλευσίνα, ἢ Ἀθῆνα καὶ ἢ Τετράπολη τοῦ Μαραθῶνος. Ἡ παράδοση ἀπηχεῖ ἀνταγωνισμοὺς καὶ διαμάχες πὸν ὀδηγοῦν καμμία φορὰ σὲ ἐχθροπραξίες, ὅπως οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Πυλίων καὶ τῶν Ἀρχάδων ἐναντίον τῶν Ἐπειῶν, τῶν Θηβαίων κατὰ τοῦ Ὀρχομενοῦ καὶ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τῆς Ἐλευσίνας. Κατὰ κανόνα ὅμως οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἀχαιϊκῶν κέντρων ἦσαν εἰρηνικὲς καὶ φιλικές. Τοῦτο συνάγεται ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἐνδείξεων γιὰ μεγάλες καταστροφές στοὺς γνωστοὺς χώρους. Ἄμεσα προκύπτει ἀπὸ τὴν κατασκευή καὶ τὴ συντήρηση ἑνὸς καλομελετημένου καὶ καλοσυντηρημένου δικτύου ἀμαξιτῶν δρόμων πὸν συνέδεαν τὰ ἀνάκτορα καὶ τὶς ἐπικρατεῖες τους καὶ ἐξασφάλιζαν τὴν τακτικὴ καὶ εὐκόλη ἐπικοινωνία τους, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση ἔργων τοπικῶν μὲν ἀλλὰ τέτοιας ἐκτάσεως ὥστε δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦσαν συλλογικά, ὅπως ἢ ἀποστράγγιση τῆς Κορναΐδος¹⁹. Ἡ κυριότερη ἀπόδειξη ὅμως εἶναι ὁ ἴδιος ὁ χαρακτήρας τοῦ πολιτισμοῦ, διαμορφωμένου ἀπὸ τὴ συνεχῆ καὶ ἀκόλυτη ἐπενέργεια ἀλληλοεπιδράσεων, πὸν ὀδήγησαν σὲ ἓνα βαθμὸ ὁμοιομορφίας ἀνέφικτο γιὰ μίᾳ χώρα πὸν σπαράσσεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς διαμάχες. Ἡ ταυτότητα λατρείας καὶ ἐθίμων, μορφῶν τέχνης, διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ τεχνικῶν μεθόδων καθὼς καὶ τῶν τάσεων παραγωγῆς καὶ ποιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν προϊόντων εἶναι ἀπόλυτη καὶ ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸ τοῦ «Μυκηναϊκοῦ» πολιτισμοῦ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς του

18. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson ἔ.ἀ., Map 4

19. J. Knauss, Die Melioration des Kopaisbeckens durch die Minyer im 2en Jt. v. Chr., Institut für Wasserbau und Wassermengenzwirtschaft. Obernach. Technische Universität München, Bericht No 57 (1987) 107-118.

ισχύος. Ἡ ὁμοιομορφία του, πού φτάνει τήν τυποποίηση καί ἡ ζώνη ἐπιρροῆς του, πού ἐκάλυπτε τὸ Αἰγαῖο, τὰ γύρο παρὰ τὴ Ν. Ἰταλία, ἔκανε μερικοὺς νὰ τὸν ἀποκαλέσουν, μὲ ἀρκετὴ δόση ὑπερβολῆς, *Μυκηναϊκὴ Κοινὴ*.

Ἐχεὶ διατυπωθῆ ἑπανελημμένως ἡ ἄποψη ὅτι στοὺς χρόνους τῆς Κοινῆς ὑπῆρχε ἓνα μοναδικὸ ἰσχυρὸ μυκηναϊκὸ κράτος²⁰, ἴσως αὐτὸ πού οἱ χιτιτικὲς πινακίδες ὀνομάζουν *Ahiijawa*. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι πιθανό. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι οἱ συνοικισμοὶ στὴν Ἑλλάδα ἦσαν γεωγραφικὰ διατεταγμένοι σὲ ὁμάδες καὶ ὅτι σὲ κάθε τέτοια ὁμάδα μία κοινότητα διέθετε μεγαλύτερο πλοῦτο καὶ περισσότερο πληθυσμό. Δείχνουν ἐπίσης ὅτι κατὰ τὸν τρόπον μερικὲς τέτοιες ὁμάδες περιστοίχιζαν ἓνα μεγάλο ἀνάκτορο ἢ ἀκρόπολη, πρὸς τὴν ὁποίαν συνέκλιναν ὅλοι οἱ δρόμοι. Τέτοια μεγάλα κέντρα ἦσαν μετροημένα καὶ ἀντιστοιχοῦν γενικὰ στίς μείζονες γεωγραφικὲς ἐνότητες τῆς χώρας. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῶν ἀνακτόρων δείχνουν ὅτι οἱ ἐπικράτειές τους ἀπλώνονταν πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν ἄμεση περιοχὴ τους. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Πύλου πού ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ ἀνάκτορο ἐξουσίαζε κάπου 200 κοινότητες²¹. Τίποτε δὲν δείχνει ὅμως ὅτι οἱ ἐπικράτειες αὐτὲς εἶχαν νὰ δώσουν λογαριασμό σὲ μία κεντρικὴ πρωτεύουσα. Ἡ Κνωσὸς εἶχε ἤδη καταστραφῆ λίγο μετὰ τὸ 1400 π.Χ., καὶ δὲν ἦταν πιά ἔδρα ἐξουσίας. Οἱ πινακίδες τῆς ὁμοῦς δὲν δείχνουν ἐξάρτηση ἀπὸ κανένα ἄλλο ἀνάκτορο οὔτε ὑπάρχει στὰ ἀρχεῖα τῆς Πύλου ἡ παραμικρὴ ἔνδειξη ὑποταγῆς στὸν ἀνακτα τῶν Μυκηναίων ἢ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλον. Ἐπιπλέον, οἱ ἐχθροπραξίες μεταξὺ τῶν Ἀχαιῶν ἠγεμόνων πού θυμᾶται ἡ παράδοση εἶναι συγκρουστικὲς ἀνεξαρτήτων δυναστῶν καὶ ὄχι προσπάθειες νὰ ἐπιβληθῆ ἢ νὰ ἀποτιναχθῆ ὁ ζυγὸς ἐνὸς κυρίαρχου μονάρχου. Μία ἀκόμη σοβαρὴ ἔνδειξη παρέχει καὶ ὁ Νηῶν Κατάλογος τῆς Ἰλιάδος²², τὸν κορμὸ τοῦ ὁποίου ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα ἀνάγει στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, καὶ πού ἀπηχεῖ μία πολιτικὴ διαίρεση τῆς Ἑλλάδος ἀρκετὰ ὅμοια πρὸς τὶς διαπιστώσεις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Μποροῦμε λοιπὸν κάλλιστα νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ μία περίοδο πολιτικῶν ζυμώσεων καὶ ἀνακατατάξεων ἡ Ἑλλάδα κατέληξε νὰ χωριστῆ σὲ 4 ἢ 5 μεγάλες καὶ μερικὲς ἀκόμη μικρότερες ἐπικράτειες, πού διατηροῦσαν εἰρηρικὲς σχέσεις καὶ ἦσαν πιθανότατα συνδυασμένες σὲ ὁμοσπονδίες καὶ συνασπισμούς.

Οἱ πληροφορίες πού μπορεῖ νὰ δώσει ἡ ἀρχαιολογικὴ μέθοδος γιὰ τὴν κοινωνικὴ

20. V. R. d' A. Desborough, *The Late Mycenaeans and Their Successors*, 219.

21. Παράβαλε M. Ventris - J. Chadwick, *ἀνωτ. ἔπος.* 16, 147-150.

22. B, 484-759. R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, *The Catalogue of Ships in the Homeric Iliad*, Oxford 1970.

καὶ διοικητικὴ διάρθρωση τῶν Ἀχαιῶν κρατῶν εἶναι περιορισμένες, οἱ πινακίδες ὅμως εἶναι πολὺ κατὰ τοποιστικῆς²³. Στὴν κορυφὴ βρίσκεται ὁ ἄναξ, ὁ πολιτικὸς καὶ πολεμικὸς ἀρχηγός, ἡ ἀνώτατη δικαστικὴ ἀρχὴ καὶ ὁ ρυθμιστὴς κάθε οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Δὲν ἦταν ὅμως ἀρχιερέας οὔτε θεῖο πρόσωπο, ὅπως οἱ βασιλεῖς τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν. Δεύτερος τῆ τάξει εἶναι ὁ λαβάργος, πὸν μοιάζει νὰ εἶναι ὁ στρατιωτικὸς διοικητής, ὁ πολέμαρχος.

Ὁ ἄναξ διοικοῦσε τὴν ἐπικράτείά του μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς μηχανισμοῦ πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιωματῶν. Ἡ ἀκριβὴς θέσι τοῦ καθενὸς δὲν εἶναι πολὺ σαφής, εἶναι φανερό ὅμως ὅτι ἡ ἐξουσία πὸν ἀσκοῦσαν τοὺς ἦταν δοσμένη ἀπὸ πάνω. Οἱ πινακίδες ἀναφέρουν ἐπάρχους μὲ τοὺς ἀναπληρωτῆς τους (χωρητῆρες, προχωρητῆρες), καθὼς καὶ κατώτερους τοπικοὺς ἀξιωματῶν (μοιρόππα). Στὰ μικρὰ κέντρα διοικοῦσαν οἱ βασιλεῖς, ἕνα εἶδος κοινοταρχῶν, μὲ τὴ βοήθεια ἢ ὑπὸ τὸν ἔλεγχο συμβουλίων προκριτῶν, τῶν γεροσυῶν. Ὑπῆρχε καὶ ἕνα σῶμα ἀκολούθων τοῦ ἀνακτος, οἱ ἐπέται, πὸν ἐφοδιάζονταν μὲ πανοπλίαι καὶ ἄρματα καὶ πὸν ἐκτελοῦσαν καὶ καθήκοντα συνδέσμων μεταξὺ τοῦ ἀνακτοῦ καὶ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν καὶ σταθμῶν διοικήσεως. Ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ ἄλλοι ἀξιωματῶν (δαμοκόροι, τελεσταί, κλαβιφόροι), τῶν ὁποῖων ὁ ρόλος καὶ ἡ ἐξουσία εἶναι ἀκόμη ἀσαφεῖς. Κατόπιν ἔρχεται ὁ πληθυσμός, ἀγρότες, κτηνοτρόφοι καὶ τεχνίτες. Ναυτικοὶ καὶ ἔμποροι δὲν ἀναφέρονται, ὅπως δὲν ἀναφέρονται καὶ οἱ γραφεῖς, ὑπῆρχαν ὅμως ἀσφαλῶς ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦσαν ἀνεξάρτητοι ἀλλὰ ἐργάζονταν μόνο γιὰ λογαριασμό τοῦ ἀνακτοῦ. Τελευταῖοι ἦσαν οἱ δοῦλοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, πὸν ἀναφέρονται συχνὰ ὡς ληϊάδες, δορυάλωτοι²⁴.

Ἡ ἔδρα τοῦ ἀνακτος ἦταν τὸ ἀνάκτορο, πὸν περιελάμβανε κατοικίες, ἐπίσημα διαμερίσματα, ἀρχεῖα, ἀποθήκες, καὶ ἐργαστήρια, καὶ στέγαζε τὴ διοίκησι. Ἐπιπλέον ἦταν τὸ κρατικὸ θησαυροφυλάκιο, τὸ κυριώτερο κέντρο βιοτεχνίας καὶ ὁ κεντρικὸς χῶρος ἀποθηκείσεως τῶν ἐμπορευμάτων. Οἱ ἀκροπόλεις τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος περιεῖχαν καὶ κέντρα λατρείαις διαφόρων θεοτήτων²⁵. Τὸ ἀνάκτορο

23. M. Ventris - J. Chadwick, ἀνωτ. ὑποσ. 16, 69 ἐξ., 106 ἐξ.

24. M. Ventris - J. Chadwick, ἀνωτ. ὑποσ. 16, 124, J. Chadwick, *The Mycenaean World*, 78 ἐξ.

25. W. D. Taylour, *Antiquity* XLII (1968), 91-97, XLIV (1970), 270-279, *Well Built Mycenae I*, 1981, G. E. Mylonas, *Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν*, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 33 (1972), *The Cult Centre of Mycenae*, *Proceedings of the British Academy* 67, 1981, 307-320. K. Kilian, *Zeugnisse Mykenischer Kultusausübung in Tiryns*, *Proceedings of the 1st International Symposium at the Swedish Institute at Athens 1980*, 49-58.

στέγαζε επίσης τούς υπαλλήλους και τούς θεράποντες πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ λειτουργία, τὴ διατροφή καὶ τὴν συντήρηση τοῦ ὅλου συγκροτήματος, ἀπασχολούμενοι σὲ θέσεις τόσο ἐξειδικευμένες ὅσο τῆς λουτροχόου. Σὲ αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθῆ ἓνα πλῆθος βιοτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν πού παρήγαν ὕφαντά, κεραμεική, ἐλεφαντουργήματα καὶ ὄπλα. Οἱ πινακίδες ἀναφέρουν ἐπίσης γιατροὺς καὶ ἀρωματοποιοὺς καὶ τὰ ἐργαστήρια τῶν Μυκητῶν ἀπασχολοῦσαν καὶ ζωγράφους. Τόσο τὰ κείμενα ὅσο καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ὅπως π.χ. οἱ στοῖβες τῶν ἀμεταχειρίστων ἀγγείων πού βρέθηκαν στὴν Πύλο^{25α}, τὸ μαλλὶ τῶν 80.000 - 100.000 προβάτων πού εἶχαν καταγραφῆ στὴν Κνωσὸ^{25β} καὶ τὰ 3.000 τ.μ. τῶν χώρων ἀποθηκέυσεως στὸν Γλαῖ δείχνουν ὅτι τὰ ἀνάκτορα παρήγαν πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα κατανάλωναν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι παρήγαν γιὰ τὸ τοπικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπερπόντιο ἐμπόριο, ὅπως μαρτυροῦν τὰ προϊόντα τους πού βρέθηκαν στὸ ἐξωτερικόν. Σὲ μία περίοδο πού τὸ χρῆμα ἦταν ἀκόμη ἀγνωστο, τὸ ἐμπόριο στηριζόταν σ' ἓνα προσεκτικὰ συντονισμένο σύστημα ἀνταλλαγῶν, πού μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ μόνο μὲ συνεχῆ καὶ σχολαστικὴ παρακολούθηση καὶ μὲ καλὰ ὑπολογισμένες ἀναπροσαρμογές καὶ ἀπὸ τὶς δύο μεριές. Κατὰ ταῦτα, ἡ παραγωγή καὶ ἡ οἰκονομία τῶν ἀνακτόρων ἦσαν ἀπολύτως ἐξαρτημένες ἀπὸ ἀσφαλεῖς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀνταποκριτῶν στὸ ἐξωτερικὸ μὲ ἕδρες τούς ἐμπορικὸς σταθμοὺς καὶ τὰ λιμάνια τῆς Κύπρου καὶ τῆς Χαναάν, ὅπου συγκεντρώνονταν καὶ ἀνταλλάσσονταν τὰ προϊόντα τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἐλλαδικὴ οἰκονομία βασιζόταν κυρίως στὴ γεωργία καὶ τὴν κτηνοτροφία, πού παρήγαν τὰ περισσότερα καταναλωτικὰ ἀγαθὰ, ὅπως π.χ. τὰ τροφίμα, ἀλλὰ καὶ τὶς πρώτες ὕλεις γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑφασμάτων καὶ ἀρωμάτων. Στηριζόταν σ' ἓνα σύστημα ἰδιοκτησίας τῆς γῆς πού δὲν προκύπτει καθαρὰ ἀπὸ τὶς ἐγγραφές τῶν πινακίδων²⁶. Ὁ ἄναξ καὶ ὁ λαΦαγέτας, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ θεοί, εἶχαν χτήματα, τεμένη, πού τούς ἀνήκαν δικαιωματικά. Ὑπῆρχαν ἐπίσης τὰ κάμα πού διέθετε τὸ ἀνάκτορο ἐναντι παροχῆς ὀρισμένων ἀκαθορίστων ὑπηρεσιῶν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ γῆ χωριζόταν σὲ κτίμενα, πού τὰ κατεῖχαν ἰδιῶτες προσωπικὰ ἢ γιὰ λογαριασμό τοῦ ἀνακτος καὶ σὲ κεκειμένα πού ἀποτελοῦσαν συλλογικὴ ἰδιοκτησία τῆς κοινότητος (τοῦ δάμου). Οἱ κάτοχοι ἐνοικίαζαν συχνὰ τὴ γῆ τους σὲ ἀγρότες πού ἀναλάμβαναν τὴν καλ-

25α. C.W. Blegen κ.ἀ. *PNI* (Princeton University Press 1966) 102, 119, 126, 350.

25β. J. T. Killen, *BSA* 59 (1964) 5 (καὶ ὕποσ. 23), 9, 14.

26. M. Ventris - J. Chadwick, ἀνωτ. ὕποσ. 16, 129 ἐξ. J. Chadwick, ἀνωτ. ὕποσ. 24, 108 ἐξ.

λιέργεια. "Όσο για τὰ βοσκήματα, τὸ ἀνάκτορο καὶ οἱ ἰδιοκτητῆτες τοὺς τὰ ἀνάθεταν σὲ βοσκούς, πὸν παρέδιδαν τὰ προϊόντα στοὺς ἐργοδοτῆτες τοὺς. Οἱ πινακίδες ἀναφέρουν τυριά, μαλλιά καὶ δέρματα. "Όλα αὐτά, καθὼς καὶ οἱ δραστηριότητες τῶν βιοτεχνῶν, τεχνιτῶν καὶ ἐργατῶν πὸν ἀπασχολοῦσε ὁ ἄναξ καταχωρίζονταν μὲ σχολαστικὴ προσοχὴ ἀπὸ τοὺς γραφεῖς τοῦ ἀνακτόρου, πὸν κατέγραφαν λεπτομερῶς τὶς χορηγήσεις σὲ γεννήματα, ζῶα καὶ προῶτες ὕλες (χαλκός, π.χ.), καθὼς καὶ τὶς ἐπιστροφές σὲ ἔτοιμα προϊόντα.

Οἱ Ἀχαιοὶ εἶχαν δική τους γραφή, τὴ γραμμικὴ Β, τὴν ὁποῖαν ἐγνώριζαν καὶ χρησιμοποιοῦσαν ὄχι μόνον οἱ γραφεῖς τῶν ἀνακτόρων (κάπου 100 στὴν Κνωσὸ καὶ πάνω ἀπὸ 33 στὴν Πύλο), ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ὅπως δείχνουν τὰ ἐνεπίγραφα ἀγγεῖα καὶ σφραγίσματα πὸν βρέθηκαν σὲ κατοικίες ἰδιωτῶν. Ἡ γραφὴ ἦταν κρητικῆς ἐμπνεύσεως, ἀκατάλληλη καὶ φωνητικὰ ἀπροσάρμοστη στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὴν γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν πινακίδων πὸν εἶναι τόσο συνοπτικῆς ὥστε νὰ εἶναι συχνὰ δυσνόητες. Ἄν καὶ τὸ ἐνδεχόμενον δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ, οἱ ἐπίιδες νὰ βρεθῆ ποτὲ κανένα ἐκτενὲς λογοτεχνικὸ ἢ θρησκευτικὸ κείμενον εἶναι ἐλάχιστες. Τὸ δύσχρηστο τῆς γραφῆς αὐτῆς εἶναι πιθανότατα καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ἐγκαταλείφθηκε ὅταν παρακάμασαν τὰ ἀνάκτορα, ὁπότε οἱ Ἕλληνες υἰοθέτησαν τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο πὸν ταίριαζε καλύτερα στὴ γλῶσσα τους.

Γιὰ τὴν θρησκεία τῶν Ἀχαιῶν, θέμα δυσπρόσιτο καὶ δυσερμηνευτο ἀπὸ τὴ φύση του, γνωρίζουμε πολὺ λίγα πράγματα. Οἱ θεότητες πὸν παριστάνονται στὴν τέχνη εἶναι ὅλες γυναικεῖες, μὲ τὴν πιθανὴν ἐξαιρέση μερικῶν ἀμφιβόλων μορφῶν σὲ ἀγγειογραφίες καὶ τοῦ δεσπότη τῶν ζώων πὸν εἶναι σκαλισμένος σὲ δακτυλῖδια τῶν Μυκηρῶν καὶ τῆς Προσύμνας²⁷. Ἡ ἀντίστοιχη γυναικεία θεότης εἶναι ἡ πότνια θηρῶν πὸν εἰκονίζεται καὶ αὐτὴ συχνά²⁸. Ὑπάρχουν ἀκόμη οἱ θεές τοῦ πολέμου²⁹, τῆς γονιμότητος³⁰ καὶ τοῦ κάτω κόσμου καθὼς καὶ τὰ νεοανακαλυφθέντα καὶ ἀκόμη ἀταύτιστα πῆλινα εἶδωλα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Τίρυνθα³¹. "Όσο γιὰ τὸ ἐλεφάντινο σύμπλεγμα τῶν Μυκηρῶν³², τὰ πῆλινα ἀγάλματα τῆς Κέας³³ καὶ τὰ ἀντίστοιχα

27. C MS I, 105, 184, C. W. Blegen, *Prosymna* 274, fig. 581.

28. C MS I, 163, 164.

29. AE 1887, Πν. 10 ἀρ. 2, G. E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, 156 ἐξ.

30. W. Taylour, *Antiquity* XLIII, 1969, 96 ἐξ., fig. 2, Pl. Xa.

31. K. Kilian, *Proceedings of the 1st International Symposium, Swedish Institute at Athens* 1980, 54, Abb. 6, 7.

32. A. J. B. Wace, *Mycenae*, 83 ἐξ., Pls. 101-103.

33. M. E. Caskey, *Keos II, Part I* (Mainz 1986).

άνδρικά ειδώλια τῆς Φυλακωπῆς³⁴, εἶναι ἀμφίβολο ἂν παριστάνουν θεότητες ἐν γένει. Ὅλες αὐτὲς οἱ μορφές, θεϊκὲς ἢ μὴ, φοροῦν μινωϊκὴ ἐνδυμασία καὶ κρατοῦν ἐμβλήματα γνωστὰ ἀπὸ τῆ μινωϊκῆ τέχνη. Στὶς πινακίδες ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα θεῶν ποὺ λατρεύονταν καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας³⁵, καθὼς καὶ μερικὰ ἄγνωστα στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ θεότητες ποὺ ἀναφέρονται στὴν Κνωσὸ δὲν συμπίπτουν ἀπολύτως μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῆς Πύλου.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ λατρεία τῶν θεῶν εἶχε περισσότερο τοπικὸ παρὰ ἐθνικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἔννοια καὶ οἱ δικαιοδοσίες τῆς θεότητας ἦσαν συνδεδεμένες μὲ ἓνα χῶρο μᾶλλον παρὰ μὲ μία κοινότητα πιστῶν καὶ οἱ ξένοι φρόντιζαν νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς τοῦ μέρους ὅπου βρισκόνταν. Εἶναι πολὺ πιθανὸν λοιπὸν ὅτι τὸ πάνθεο τῶν Ἀχαιῶν περιλάμβανε ὄχι μόνο τὶς θεότητες ποὺ εἶχαν φέρεϊ μαζί τους ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνες ποὺ βρῆκαν στὴ νέα τους πατρίδα. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴ διαφορὰ μεταξὺ Κνωσοῦ καὶ Πύλου καθὼς καὶ τὸ γιατί οἱ παραστάσεις ἀρσενικῶν θεῶν εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες στὴ μινωϊκὴ τέχνη. Ἄν οἱ Κρήτες, ὅπως φαίνεται, ἐγνώριζαν μόνο γυναικεῖες θεότητες, δὲν ὑπῆρχαν γιὰ τοὺς θεοὺς εἰκονιστικὰ πρότυπα.

Οἱ πινακίδες ἀναφέρουν ὅτι οἱ θεότητες κατεῖχαν κομμάτια γῆς (τεμένη), ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν χῶροι λατρείας. Παραστάσεις ἱερῶν ὅμως, καὶ μάλιστα τριμερῶν, ἔχομε ἤδη ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς περιβόλους. Στὴν Κέα³⁶, στὶς Μυκῆνες³⁷, στὴν Τίρυνθα³⁸ καὶ ἴσως καὶ στὴν Πύλο βρέθηκαν ναοὶ μὲ βωμοὺς καὶ ὅλα τὰ σύμβολα τῆς λατρείας. Ἐπιπλέον ὑπῆρχαν καὶ μικρὰ οἰκιακὰ ἱερά, ὅπως π.χ. τῆς Ἀσίνης³⁹. Οἱ ἱεροτελεστίες, τὶς ὁποῖες τελοῦσαν ἱερεῖς καὶ ἱέρειες, περιλάμβαναν προσευχές, σπονδές, θυσίες καὶ ἀφιερῶματα ἀντικειμένων καὶ δούλων. Ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀτομικὴ, ἢ πομπικὴ ὁδὸς ὅμως ποὺ ὀδηγεῖ στοὺς θρησκευτικὸ κέντρο τῶν Μυκηνηῶν καὶ οἱ πομπὲς γυναικῶν ποὺ εἰκονίζονται σὲ ὅλα τὰ μινωϊκὰ ἀνάκτορα δείχνουν ὅτι ὑπῆρχαν καὶ δημόσιες θρησκευτικὲς τελετές. Λατρεία τῶν νεκρῶν, ὅπως τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Αἴγυπτο, δὲν ὑπῆρχε⁴⁰.

34. R. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (Iowa City 1987) 242, figs. 165, 166.

35. M. Ventris - J. Chadwick, ἀνωτ. ὑποσ. 16, 125 ἐξ. J. Chadwick, ἀνωτ. ὑποσ. 24, 84 ἐξ.

36. R. L. N. Barker, ἀνωτ. ὑποσ. 34, 185 ἐξ., 240.

37. Ἄνωτ. ὑποσ. 25, Taylour - Mylonas.

38. Ἄνωτ. ὑποσ. 25, Kilian.

39. O. Frödin - A. Persson, *Asine* (Stockholm 1938) 298 ἐξ., 308 ἐξ.

40. G. E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, 176 ἐξ.

Ἡ μινωϊκὴ ἐπιρροὴ φαίνεται πολὺ περισσότερὸ στὶς τέχνες παρὰ σὲ ὅποια δῆποτε ἄλλη ἐκδήλωση τοῦ ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ φορεῖς του δανείστηκαν καὶ ἀφομοίωσαν τεχνικὲς μεθόδους, μιμήθηκαν καὶ υἰοθέτησαν μορφὲς καὶ διακοσμητικὰ θέματα καὶ μεταχειρίστηκαν τὰ ἴδια ὕλικά στὶς ἴδιες ἐφαρμογὲς ὅπως καὶ οἱ Κρητικοὶ δάσκαλοί τους. Εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως τὰ ἔργα τους ξεχωρίζουν. Τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματά τους εἶναι ὅλα μινωϊκὰ, ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων τους ὅμως διαφέρει καὶ ἡ διάταξη τῶν συνθέσεων τους χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πειθαρχημένη συμμετρικότητα ποὺ φτάνει κάποτε τὴ συμβατικότητα. Παρέλαβαν τὰ σφριγηλά φυσιοκρατικὰ μινωϊκὰ μοτίβα καὶ τὰ μετέβαλαν σὲ ἰσοροπημένα, συμμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ταφικῶν περιβόλων οἱ Μινωϊκοὶ εἶχαν δημιουργήσει δικές τους μορφὲς τέχνης, διαφορετικὲς ἀπὸ τὰ μινωϊκὰ τους πρότυπα.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης τους (σφραγιδογλυφία, ἔλεφαντουργία, μεταλλοτεχνία, κοσμηματοουργία, κεραμεικὴ) τὶς γνωρίζουμε καλύτερα γιατί τὰ διατηρηθέντα δείγματά τους καλύπτουν ὀλόκληρη τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς περιβόλους ὡς τὸ τέλος τῆς ἑλλαδικῆς ἐποχῆς. Σὲ ἄλλες τὸ ὕλικὸ ἀφίνει κενὰ ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν παρὰ μία γενικὴ θεώρηση τῆς ἐξελικτικῆς τους πορείας.

Ἡ διαδικασία εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια: Οἱ πρῶτες ἀδέξιες προσπάθειες νὰ μιμηθοῦν μινωϊκὰ πρότυπα εἰσάγοντας συγχρόνως ἑλλαδικὰ θέματα ἢ δημιουργώντας ὀλωσδιόλου καινούργιες ἐκφράσεις τέχνης (ὅπως π.χ. οἱ ταφικὲς στήλες μὲ τὰ ἐγχαράκτα ἢ ἀδροκομμένα ἀνάγλυφά τους) ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὸ στάδιο κατὰ τὸ ὁποῖο κατακτοῦν καὶ βελτιώνουν τὴν τεχνικὴ καὶ ἐξαλείφουν τὰ μινωϊκὰ στοιχεῖα. Τοῦτο εἶχε κίβλας συντελεστῆ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα π.Χ., ὅποτε ἡ ἑλλαδικὴ τέχνη ἔφτασε στὴν πλήρη ὀριμότητά της ἔχοντας διαμορφώσει τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ της ποὺ εἶναι ἡ μέχρι συμμετρικότητας τεκτονικὴ διάταξη τῶν μορφῶν συνδυασμένη μὲ λιτὴ διακόσμηση.

Ἡ χειραφέτηση ὅμως ἀπὸ τὰ μινωϊκὰ πρότυπα δὲν ἔγινε παντοῦ στὸν ἴδιο βαθμό. Οἱ ἑλλαδικὲς τοιχογραφίες, π.χ., διαφέρουν ἀπὸ τὶς μινωϊκὲς μόνο ὡς πρὸς τὰ θέματα. Κατὰ τὰ ἄλλα, οὔτε ἡ τεχνικὴ οὔτε ἡ ἐκτέλεση ἐξελίχθηκαν καθόλου, ἴσως γιατί δὲν ἔγινε καμμία προσπάθεια νὰ ἐμπλουτιστῇ τὸ θεματολόγιο ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διαμορφώθηκαν οἱ γενικὲς του γραμμές. Κάθε φορὰ ποὺ ἀνανεωνόταν τὸ κονίαμα ἐνὸς τοίχου ἢ ἄλλου τμήματος μιᾶς οἰκοδομῆς ζωγραφίζονταν οἱ ἴδιες ἀκριβῶς συνθέσεις, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχαν γίνει τόσο δημοφιλεῖς ὥστε νὰ ἐπαναλαμβάνονται παντοῦ καὶ συνεχῶς, ὅπως ἡ πομπὴ τῶν γυναικῶν σὲ ὅλα τὰ ἀνάκτορα

ἢ τὸ κυνήγι τοῦ ἀγριόχοιρου στὴν Τίρυνθα⁴¹ καὶ στὸν Ὀρχομενό⁴². Σχέδια ποὺ βρέθηκαν σὲ ἐντελῶς διαφοροτικά μέρη (Πύλο⁴³ καὶ Μυκῆνες⁴⁴) καὶ ἀνήκουν σὲ διαφοροτικές περιόδους (ΥΕ III Β καὶ ΥΕ III Γ), εἶναι τόσο ὅμοια ὥστε οἱ ζωγράφοι θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσαν προσχεδιάσματα, ἀχνάρια, ποὺ πηγαῖναν ἀπὸ χέρι σὲ χέρι καὶ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεά, ὅπως τὰ βυζαντινὰ ἀνθίβολα. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀδύνατον νὰ χρονολογηθῇ μία ἐλλαδικὴ τοιχογραφία μόνο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τεχνολογικῆς τῆς ἀναλύσεως.

Ἡ γλυπτικὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μία ομάδα πρωΐμων γλυπτῶν (τις ταφικὲς στῆλες τῶν Μυκηνηῶν)⁴⁵, καὶ ἀπὸ λίγα μεταγενέστερα ἔργα, ὅπως τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων⁴⁶ καὶ τὸ κεφάλι σφιγγὸς τῶν Μυκηνηῶν⁴⁷. Ἡ ἐξέλιξη ἀπὸ τὰ χοντροκομμένα ἐπίπεδα περιγράμματα στὶς πλαστικὰ διαβαθμισμένες ἐπιφάνειες εἶναι φανερὴ, μᾶς λείπουν ὅμως ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα στάδια τῆς ἀναπτύξεως.

Ἡ σφραγιδογλυφία ποὺ ἔδωσε στὴν ἀρχὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀξιολογότερα ἔργα τῆς ἐλλαδικῆς τέχνης, ἐκφυλίστηκε γρήγορα μετὰ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα π.Χ. Οἱ ἀβίαστες φυσιοκρατικὲς μορφὲς τῆς μινωϊκῆς καὶ τῆς πρωΐμης μυκηναϊκῆς τέχνης πέρασαν ἀπὸ τὴ σχηματοποίηση στὴ συμβατικότητα καταλήγοντας σὲ ἄψυχα περιγράμματα μὲ ἀδιαμόρφωτα σώματα καὶ μικροὺς κόμπους γιὰ μάτια καὶ κλειδώσεις.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς μεταλλοτεχνίας εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθῇ γιὰτὶ πολὺ λίγα τεχνουργήματα ἐπέζησαν μετὰ τὸ 1500 π.Χ. Οἱ πινακίδες ἀναφέρουν χροσὰ καὶ ἀργυρὰ σκευὴ καθὼς καὶ ρυτὰ σὲ σχῆμα βουκρανίου⁴⁸ ἀλλὰ τὸ ἀνασκαφικὸ ὕλικὸ εἶναι τόσο λιγοστὸ ὥστε δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν τὰ ἔργα τῶν νεωτέρων τεχνιτῶν εἶχαν σημειώσει καμμία πρόοδο συγκρινόμενα μὲ τὰ παλαιότερα ἀριστουργήματα ὅπως τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ⁴⁹ ἢ τὰ ἐνθετα ἐγγχειρίδια⁵⁰, τὴν περικλειστη λαβὴ τοῦ ξί-

41. G. Rodenwaldt, *Tiryns II*, (1912) 123-130, Taf. XIII.

42. Θ. Σπυρόπουλος, *AAA VII* 1974, 320-322.

43. M. Lang, *PN II*, 83 ἐξ. Pl. D No 49a Hnws.

44. ΠΑΕ 1971, 147, Πίν. 180.

45. *BS A* 25, 1921-23, 126 ἐξ., G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai* 29-35, Πίν. V - X

46. *BS A* 25, 1921-23, 15 ἐξ. A.J.B. Wace, *Mycenae*, 52 ἐξ., Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μηκῆραι* (Ἀθῆναι 1983) 79

47. X. Τσουντάς, *A E* 1902, 1 ἐξ., Πίν. 1, 2, S. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (München 1973) Πίν. LVI, LVII.

48. M. Ventris - J. Chadwick, ἀνωτ. ὕποσ. 16, 335.

49. X. Τσουντάς, *AE* 1889, Πίν. 9, Marinatos - Hirmer, ἀνωτ. ὕποσ. 47, Πίν. 200-207.

50. G. Karo, ἀνωτ. ὕποσ. 45, σ. 95, 96, 97, 135, 137, 138, Marinatos - Hirmer ἀνωτ. ὕποσ. 47, Πίν. 145, 195, XLIX - LII.

φους τῶν Μυκηρῶν⁵¹ καὶ τὴν ἐπίσης ἔνθετη φιάλη τῶν Δεντρῶν⁵².

Ἀντίθετα, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς ἀρχέγονους θολωτοὺς τάφους, ὅσα ἀρχιτεκτονήματα διατηρήθηκαν ἀνήκουν ὅλα στοὺς προχωρημένους μυκηναϊκοὺς χρόνους. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερος ἐντυπωσιακά. Ἐξελίσσοντα καὶ τελειοποιώντας τὸ κυκλώπειο οἰκοδομικὸ σύστημα καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐκφορικῆς καμάρας οἱ Ἀχαιοὶ τέκτονες ἐπέτυχαν νὰ χτίσουν ἀπόρθητες ὄχυρώσεις μὲ ἰδιαίτερος ἰσχυρὲς πύλες, ὑπόγειες κρηρῆς, σύριγγες καὶ δωμάτια στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν καὶ τάφους μὲ πελώριους ἀλλὰ ἐλαφροὺς καὶ κομποῦς θόλους. Ἐπιπλέον, ἐφαρμόζοντας ἕνα ἀπλὸ ἀλλὰ τολμηρὸ σχέδιο ποὺ προέβλεπε τὴν κατασκευὴ χιλιομέτρων ἀπὸ ἀναχώματα καὶ διώρυγες ἀποξήραναν τὸ τέλμα τῆς Κωπαΐδος⁵³, πράγμα ποὺ δὲν κατόρθωσαν ἀργότερα οἱ μηχανικοὶ τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ. Κατὰ τὰ ἄλλα, δανείστηκαν καὶ βελτίωσαν μυωϊκὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς καὶ οἰκοδομικὲς μεθόδους, προσαρμόζοντάς τις σὲ οἰκιστικὲς μονάδες παραδοσιακοῦ ΜΕ τύπου.

Τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο διέπρεψαν οἱ Ἀχαιοὶ τεχνίτες ἦταν ἡ ἐλεφαντουργία ὅπου δημιούργησαν ἀξιοθαύμαστα πρωτότυπα κομποτεχνήματα τῶν ὁποίων οἱ περιορισμένες διαστάσεις καὶ τὸ λεπτότεχνο σκάλισμα προσδιορίζονταν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὕλικό. Μερικὰ ἦσαν ὀλόγλυφα, ὅπως τὸ γεμάτο φυσικότητα σύμπλεγμα τῶν Μυκηρῶν⁵⁴, τὰ πιὸ πολλὰ ὅμως ἦσαν ἀνάγλυφα πλακίδια, ἐνθέματα, τμήματα ἐπίπλων καὶ λαβερῶν ἀντικειμένων. Οἱ συγκρατημένες ἀλλὰ σφριγηλὲς μορφὲς ἀνθρώπων καὶ ζώων στὶς εὐσύμμετρες ἀνάγλυφες συνθέσεις τοῦ 14ου αἰῶνα π.Χ. ἐντυπωσίασαν τόσο πολὺ τοὺς ἐλεφαντουργοὺς τῆς Μ. Ἀνατολῆς ὥστε ἀρχισαν νὰ μιμοῦνται τὰ ἑλλαδικὰ πρότυπα, παρὰ γὰρ φορὰ ἐνδιαφέρουσες παραλλαγές⁵⁵.

Ἡ κεραμικὴ εἶναι κάτι ποὺ παράγεται μαζικὰ, ἀχρηστεύεται εὐκόλα καὶ ἀντικαθίσταται ἀμέσως, καὶ ἔτσι οἱ ρυθμοὶ τῆς ἀλλάζουσιν συνεχῶς. Εἶναι δηλαδὴ ἡ λιγότερο στατικὴ ἀπὸ ὅλες τις ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης δημιουργικότητος καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν ἀντικατοπτρίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν ἐξέλιξη τῶν συρμῶν καὶ τῶν τάσεων, καθὼς καὶ τὶς δυνατότητες ἀνανεώσεως τῆς ἑλλαδικῆς ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλης

51. G. Karo, ἀνωτ. ὑποσ. 45, σ. 82 ἀρ. 294, Πίν. LXXXVII, Γ. Ε. Μυλωνᾶς, ἀνωτ. ὑποσ. 46, σ. 32, εἰκ. 17.

52. A. Persson, *Royal Tombs at Dendra near Midea* (Lund 1931) σ. 38, Pl. I, XII - XV.

53. Ἀνωτ. ὑποσ. 19.

54. Ἀνωτ. ὑποσ. 32.

55. *Syria X*, 1929, 291-293, Pls LV3, 4, LVII 1, 3, LVIII, 1, 2. H. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.*, 86-89, Pl. XXII, J.

τέχνης. Ἄρχισε μὲ τοὺς δύο κυρίους ΜΕ ρυθμούς, τὸν μινύειο καὶ τὸν ἀμανρόχρωμο, τὰ βασικά χαρακτηριστικά τῶν ὁποίων δὲν χάθηκαν ποτέ. Ὁ μινύειος ἐξελίχθηκε σὲ μονόχρωμη καὶ ὁ ἀμανρόχρωμος σὲ γραπτὴ διακόσμηση. Οἱ πρώτες τους ἐπαφές μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὶς Κυκλάδες ἔμαθαν τοὺς Μυκηναίους νὰ στολίζουν τὰ ἀγγεῖα τους μὲ ποικίλα σχέδια γραμμένα μὲ στιλπνὴ βαφή. Στὴν ἀρχὴ τὰ σχέδια αὐτὰ ἔτειναν νὰ μιμηθοῦν τὰ φυσιοκρατικά Μεσομινωϊκὰ θέματα πὸν ἀπλώνονταν ἐλεύθερα σὲ ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Γρήγορα ὅμως ἄρχισαν νὰ διευθετοῦνται ταχτικά καὶ μὲ συμμετρία κατὰ τὸν χαρακτηριστικὸ ἀνακτορικὸ ρυθμὸ τοῦ 15ου αἰῶνα π.Χ. Κατόπιν τὰ θέματα ἀπλοστεύτηκαν μέχρις ἀφαιρέσεως καὶ σχεδιάζονταν συμβατικά σὲ ὀρισμένα μέρη τοῦ ἀγγείου, ἀνάμεσα σὲ ταινίες ἢ μέσα σὲ πλαίσια. Ἀκόμη καὶ οἱ εἰκονιστικὲς παραστάσεις σχηματοποιήθηκαν μέχρις ἀκαμψίας. Αὐτὴ ἢ λιτὴ, τυποποιημένη καὶ ἀφρημένη διακόσμηση χαρακτηρίζει τὴν ἀχαικὴ κεραμικὴ τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ., πὸν εἶναι καὶ ἡ περίοδος τῆς εὐρύτερης τῆς διαδόσεως. Τὰ δημιουργήματά της δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἔργα τέχνης, ἦταν ὅμως πάντοτε πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα προϊόντα τῶν γύρω πολιτισμῶν καὶ αὐτὸ τὰ ἔκανε ἀξιόμιμητα καὶ περιζήτητα.

Αὐτὸς ἦταν λοιπὸν, ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἀχαιῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, πὸν θεμελιώθηκε σὲ γερὲς Μεσοελλαδικὲς βάσεις, ζωογονήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ του μὲ τὴ θάλασσα καὶ ἐμπλουτίστηκε μὲ τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὶς ἀνέσεις τῶν πολιτισμῶν τῆς Κρήτης, τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ φορεῖς του ἔφτασαν νὰ ἐξουσιάσουν τὸ Αἰγαῖο καὶ νὰ ἐγκαταστήσουν ἀποικίες καὶ ἐμπορικὸς σταθμοὺς στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καθὼς καὶ στὴ Δύση. Διατηροῦσαν στενὲς ἐπαφές μὲ τοὺς γειτονικοὺς τῶν λαοὺς, μὲ τοὺς ὁποίους ἀντήλασσαν συνεχῶς ἐμπορικὰ ἀγαθὰ καὶ δευτερευούσης σημασίας πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τους δὲν ἔβρισκαν καμμία δυσκολία νὰ προμηθεύονται ἐξωτικὰ ὑλικά γιὰ τοὺς τεχνίτες τους πὸν δούλευαν γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἀνάκτων. Τὰ δημιουργήματα τῶν ἀνακτορικῶν ἐργαστηρίων ἦσαν πολυζήτητα, τόσο στὸ ἐσωτερικόν, ὅπου ἀκόμη καὶ οἱ φτωχότεροι τάφοι περιέχουν ἕνα-δύο κοσμήματα, ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν, ὅπου κυκλοφοροῦσαν μέχρι τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπη, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Βρετανία. Ἡ ζήτηση αὐτὴ ὀδήγησε στὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς καὶ συνεπῶς στὴν τυποποίηση καὶ στὴν στερεότυπη ἐπανάληψη τῶν καθιερωμένων θεμάτων. Τὰ προϊόντα τους ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι δημοφιλεῖ καὶ οἱ Ἀχαιοὶ τὰ προωθοῦσαν παντοῦ, ἐπεκτείνοντας συνεχῶς τὶς συναλλαγές καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις τους.

Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ., εἶναι ἡ περίοδος ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἔγινε ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος. Οἱ ἀνασκαφές ἔφεραν στὸ φῶς τὰ εἰρηπία τῆς Τροίας VIIα, τῆς μικρῆς καὶ ὄχι πολὺ σημαντικῆς πόλης πὸν ὑπέστη μίαν μακρόχρονη πο-

λοιορκία και πού στο τέλος έκπορθήθηκε και κήκε⁵⁶, δὲν βρέθηκε ὁμως κανένα στοιχειό πού νά ταυτίζει τοὺς ἐπιδρομείς. Κατὰ τὴν παράδοση, ὅπως τὴν διέσωσε ἡ ἐπική ποίηση, ἡ πόλη πολιορκήθηκε ἀπὸ τὶς συνδυασμένες δυνάμεις ὄλων τῶν Ἀχαιῶν, 1186 πλοῖα καὶ 60.000 - 100.000 μαχητές. Ὅλα αὐτὰ ξεφεύγουν ἤδη ἀπὸ τὰ ὄρια πού ἐπιβάλλον οἱ δυνατότητες τῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἱστορία εἶναι γνωστὴ καὶ δὲν χρειάζεται νά τὴν ἐπαναλάβουμε. Δὲν εἶναι ὁμως ὀλόκληρη ἡ ἱστορία. Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι μῦθοι πού μνημονεύονται ἀπλῶς ἢ καὶ ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὴν κωδικοποιημένη μορφή τῆς Ἰλιάδος. Ταξιδεύοντας πρὸς τὴν Τροία, οἱ Ἀχαιοί, ἀποβιβάστηκαν κατὰ λάθος στὴ Μυσία καὶ τραυμάτισαν τὸν βασιλέα τῆς Τήλεφο, πού ἦταν ἀπόγονος τοῦ Ἡρακλέους. Οἱ γιατροὶ τοὺς περιποιήθηκαν τὴν πληγὴ του καὶ αὐτὸς τοὺς ἔδειξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν Τροία ἀπὸ τὴν ξηρὰ. Ἐπίσης, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας, οἱ Ἀχαιοὶ ἠγεμόνες ἐξετέλεσαν μικρότερες ἐπιδρομὲς ἐναντίον πόλεων στὴν Τρωάδα, τὴ Φρυγία καὶ τὴ Θράκη. Ἡ παράδοση δηλαδὴ στὸ σύνολό της ὑποδηλώνει ὅτι ἡ Τροία δὲν ἦταν ὁ μόνος ἀντικειμενικὸς σκοπός. Εἶναι γνωστὸ ἐξ ἄλλου ἀπὸ ἱστορικὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς ὅτι οἱ Χιττίτες, πού κυριαρχοῦσαν ὡς τότε σ' ὀλόκληρη τὴν Μ. Ἀσία, ἀποσύρθηκαν ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τῆς προκειμένου νά ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀπειλὴ τῶν Ἀσσυρίων στὰ ἀνατολικά τοὺς σύνορα, παραιτούμενοι ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς περιοχῆς πού τὴν ὀνόμαζαν Assuwa. Εἶναι πιθανὸ λοιπὸν ὅτι οἱ Ἀχαιοί, βλέποντας τὸ προσωρινὸ πολιτικὸ κενό, προσπάθησαν νά βάλουν πόδι στὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς ἀκτῆς ἀλλὰ ἐμποδίστηκαν ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Assuwa. Ἄν αὐτὰ ὅλα ἔγιναν ἔτσι, πράγμα πού δὲν ἀποκλείεται, τότε ἡ πολιορκία τῆς Τροίας δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια μιᾶς γενικότερης τέτοιας ἐπιχειρήσεως.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ., μερικὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα καὶ συνοικισμοὶ δείχνουν σημάδια πυρκαϊᾶς. Τέτοιον εἶδος καταστροφῆς δὲν ἦσαν βέβαια ἀσυνήθιστες, τώρα ὁμως ἔμοιαζαν νά εἶναι ὀλικές, σύγχρονες μεταξὺ τους καὶ νά ὀφείλονται στὴν ἴδια αἰτία. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς τῆς προϋποθέσεως διατυπώθηκαν ὀρισμένες θεωρίες. Οἱ καταστροφὲς ἀποδόθηκαν σὲ ξένους ἐπιδρομείς — πού κατόπιν ἀποσύρθηκαν χωρὶς νά ἀφήσουν ἔχνη⁵⁷ — σὲ ἐσωτερικὲς ἀναταραχὲς⁵⁸ ἢ σὲ ἀλλαγὴ

56. C.W. Blegen, *Troy IV* (Princeton University Press 1958) 6-13, *Troy and the Trojans* (London 1963) 161-164.

57. X. Τσούντας, *Μυκῆναι καὶ Μυκηναϊκὸς Πολιτισμὸς* (Ἀθῆναι 1893) 257, V.R.d'A. Desborough, *The Late Mycenaeans and their Successors* (Oxford 1964) 22 f., F. Schachermeyr, *Agäische Frühzeit IV* (1980) 447 f., *Griechische Vorgeschichte* (1984) 164 f.

58. M. Ἀνδρόνικος, Ἡ «δωρικὴ εἰσβολή» καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, *Ἑλληνικὰ 13* (1954) 221-240, G. Mylonas, *Mycenae's Last Century of Greatness*, *University of Sydney Occ. Paper 13* (1968), 29 f.

κλίματος που έφερε ξηρασία, λιμό και την εγκατάλειψη μεγάλου μέρους της χώρας⁵⁹. 'Αλλά οι ολοκληρωτικά κατεστραμμένοι και εγκαταλελειμμένοι χώροι είναι όλοι και όλοι έξη, κατεσπαρμένοι σε όλοκληρη την ήπειρωτική Ελλάδα. 'Ο Γλας κήκε πριν από τις άλλες θέσεις⁶⁰. Στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα η καταστροφή όφειλόταν σε σεισμούς⁶¹ και τὰ κτίρια που υπέφεραν επισκευάστηκαν άμέσως και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται. 'Η ίδια συνέχιση κατοικήσεως παρατηρήθηκε και στα Νιχώρια. 'Εκτός από τον Γλα, μόνο η Εϋτρηση, η Κρίσα, οι Ζυγουριές, τὸ Με- νελάϊο και η Πύλος καταστράφηκαν έντελῶς και εγκαταλείφθηκαν. 'Ο Chadwick πιστεύει ότι η Πύλος έπεσε θύμα πειρατικής επιδρομής από τὴ θάλασσα⁶², πράγμα τὸ όποιο, αν έχει δίκιο, δέν ισχύει βέβαια για τις άλλες θέσεις. "Ωστε οι καταστροφές ησαν μετρημένες, δέν ησαν παντοῦ ολικές, δέν είχαν τὴν ίδια αίτια και οι χρονολο- γήσεις μας δέν είναι άκόμη τόσο ακριβείς ὥστε να μᾶς επιτρέπουν να βεβαιώσουμε ότι ησαν απόλύτως σύγχρονες. Λίγα χρόνια αργότερα όμως πολλές θέσεις εγκατα- λείφθηκαν εν όλῳ ἢ εν μέρει χωρὶς να προηγηθοῦν καταστροφές. Δέν βρίσκονται κοντὰ ἢ μία στην άλλη, ούτε έρημώθηκαν πουθενά ολόκληρες περιοχές ὅπως θὰ είχε συμβῆ σε περίπτωση γενικῆς ξηρασίας. Τα αίτια της μερικῆς αὐτῆς έρημώσεως και της έπακόλουθης άποδιοργανώσεως και παρακμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πρέπει να αναζητηθοῦν άλλου.

'Η άπαρχή τοῦ μαρασμοῦ συνέπεσε με τὴ δραματικὴ κρίση που πέρασε ἡ Μέση 'Ανατολή γύρο στο 1200 π.Χ. 'Η ειρήνη και η εὐημερία που είχαν επικρατήσει στην περιοχή για 70-80 χρόνια, μετά τὴ μάχη τοῦ Kadesh, θρυμματίστηκαν ξαφνικά από τις επιδρομές τῶν λεγομένων Λαῶν τῆς Θαλάσσης⁶³ που ξεθεμελίωσαν τὸ κρά- τος τῶν Χετταίων και έρήμωσαν τὴ Χαναάν. Τα μεγάλα έμπορικά λιμάνια της άφα- νίστηκαν (τὰ κυριότερα δια παντός) και οι 'Αχαιοὶ άνακτες έχασαν τις επαφές τους με τὴν 'Ανατολή και μαζί με αὐτὲς τὴν δυνατότητα συντονισμένης υπερεπόντιας έμπο- ρικῆς δραστηριότητας υπό τὸν έλεγχο τους. Τοῦτο έπέφερε τὴν άποδυνάμωση τῆς περίπλοκης συγκεντρωτικῆς οικονομίας, ἢ όποία στήριζε και ενίσχυε τὴν κεντρικὴ

59. R. Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilization*, Cambridge University Press, 1966.

60. S. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece* (Leiden 1983) 105, Γλας I ('Αθήνα 1989) 258.

61. Σ. 'Ιακωβίδης, Φίλια 'Επη Α (1986) 223-259, K. Kilian, *Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis*, JRGZ Mainz, 1980, 182-186.

62. J. Chadwick, άνωτ. όποσ. 24, 173-179, 192.

63. N. K. Sandars, *The Sea Peoples* (London 1978) 105-178, R. D. Barnett, *CAH II XXVIII*, Cambridge 1969, 3-21.

έξουσία. Οί ανασκαφές δείχνουν ότι τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο χαμήλωσε σημαντικά. Ἡ μαζικὴ μετακίνηση ἐποίκων στὴν Κύπρο, τὴ Δωδεκάνησο καὶ τὴ Μ. Ἀσία, πὸ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ εὐρήματα⁶⁴, ἐπέφερε τὴν ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ μαζί της τὸν μαρασμὸ καὶ τὴ βαθμιαία ἐγκατάλειψη τῶν ἀνακτόρων. Ἡ ζωὴ δὲν ἐσταμάτησε, ὁ πολιτισμὸς ὁμως ἔχασε τὴ συνοχὴ καὶ τὴν ὁμοιομορφία του. Τοπικοὶ ρυθμοὶ ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται γύρω σὲ μικρὰ κέντρα καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὰ λιγότερο ἀνεπτυγμένα ἑλληνικὰ ὄρεσίβια φύλα πὸ ζοῦσαν στὸ περιθώριο τοῦ Ἀχαικοῦ κόσμου ἄρχισαν σιγὰ-σιγὰ νὰ εἰσδύουν στὶς ἐγκαταλειμμένες περιοχές. Ἡ ἀθόδος αὐτὴ μοιάζει νὰ ὑπῆρξε γενικὰ εἰρηνικὴ, κατέληξε ὁμως σὲ ἀλλαγές πληθυσμοῦ πὸ ἐπέφεραν διάφορες ἀνακατατάξεις, καὶ κυρίως τὴν πλήρη ἀποσύνθεση τοῦ μυκηναϊκοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του. Ὅ,τι ἀπέμεινε στὴ μνήμη τῶν μεταγενεστέρων ἦσαν ἐρείπια, μερικοὶ συγκεχυμένοι ἱστορικοφανεῖς θρύλοι καὶ ψήγματα προφορικῆς ποιήσεως πὸ τυποποιήθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σὲ στερεότυπες ἔμμετρες ἐκφράσεις, τοὺς λογοτύπους (formulas). Οἱ λογότυποι αὐτοὶ ἀποτελέσαν τὸ βασικὸ στιχορργικὸ ὄλικὸ τῶν ραψωδῶν καὶ ἔδωσαν στὴν ποιήσὴ τους τὴν φευγαλέα καὶ ἀσαφῆ αἴσθησι ἐνὸς χαμένου πολιτισμοῦ, διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτὸν πὸ περιγράφεται στὰ ἔπη καὶ συγχρόνως τόσο παραπλανητικὰ ὅμοιοι: Τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, πὸ περιεῖχε σὲ ἀδρὲς γραμμὲς ὅλα τὰ στοιχεῖα πὸ γαλούχησαν καὶ ὠρίμασαν τὴν Ἑλληνικὴ καὶ κατόπιν Δυτικὴ σκέψη.

64. V. Karageorghis - M. Demas, Pyla - Kokkinokremos 70, ὁ ἴδιος, *Cyprus B. C.* (London 1979) 37-38, J. Muhly, *The Role of the Sea Peoples in Cyprus during the LC III period*, 39 ff. H. Catling, *Acts of the International Symposium «The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean»*, 37. V. Karageorghis, *The End of the Bronze Age in Cyprus*, 93-94. M. Iacovou, *Society and Settlements in Late Cypriot III, Early Society in Cyprus*, ed. E. Peltenburg, Edinburgh, 1989, 52 ff. Buchholz-Karageorghis, *Altägäis und Altkypros*, 168, Pl. 495, Nos 1819, 1820, 171, Pl. 503, Nos 1880, 1881, 1883, 1884, C. Schaeffer, *Enkomi - Alasia I*, 337, § 144.